

Mirsoatova Gulchiroy Eshmurodovna
Alfraganus university Pedagogika va psixologiya fakulteti 2-bosqich magistiranti
e-mail: g.mirsoatova@afu.uz
ORCID: 0009-0001-4549-0387

KOGNITIV TILSHUNOSLIKNING TADQIQ ETILISHIGA OID PSIXOLOGIK YONDASHUVLAR

Annotatsiya. Ushbu maqolada kognitiv tilshunoslikning tadqiq etilishida Sharq va G'arb psixolingvistlarining yondoshuvlariga to'xtalib o'tamiz. Kognitiv lingvistika fani va uning vazifasi nima ekanligi, ayni vaqtda tilning psixologiya fani bilan uzviy bog'liq muhim jihatlarini ko'rib chiqadi. Olimlarning olib borgan taqqdqiqot ishlariga oid yondashuvlarning bugungi kundagi ahamiyatiga ham to'xtalib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Kognitiv tilshunoslik, kognitiv psixologiya, zamonaviy lingvistika, Kroft Kruz tajribasi, kognitiv majburiyati, umumlashtirish majburiyati, Uorfel tizimi, kognitiv semantika, A.A.Leontevning nazariyasi

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ИССЛЕДОВАНИЮ КОГНИТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКИ

Абстрактный. В данной статье мы рассмотрим подходы восточных и западных психолингвистов к изучению когнитивной лингвистики. В книге рассматривается наука когнитивной лингвистики и ее функции, а также изучаются важные аспекты языка, которые неразрывно связаны с наукой психологии. Обсуждается также актуальность подходов к исследованиям, проводимым сегодня учеными.

Ключевые слова: Когнитивная лингвистика, когнитивная психология, современная лингвистика, эксперимент Крофта Круза, когнитивная приверженность, генерализационная приверженность, система Варфеля, когнитивная семантика, А.А. Теория Леонтьева

PSYCHOLOGICAL APPROACHES TO THE STUDY OF COGNITIVE LINGUISTICS

Abstract. This article examines the approaches of Eastern and Western psycholinguists to the study of cognitive linguistics. It examines the nature of cognitive linguistics and its function, as well as important aspects of language that are inextricably linked to the psychology of language. The relevance of the approaches to the research conducted by scientists to this day is also discussed.

Keywords: Cognitive linguistics, cognitive psychology, modern linguistics, Croft Cruz experiment, cognitive commitment, generalization commitment, Warfel system, cognitive semantics, A.A. Leontiev's theory

Kirish. Kognitiv lingvistika zamonaviy lingvistik tafakkur maktabi bo'lib,

dastlab 1970-yillarning boshida no-rozilik tufayli paydo bo'lgan. Tilni psixik

hodisa sifatida o'rganishga qarama-qarshi yondashuvlar natijasida paydo bo'ldi. Kognitiv tilshunoslik bu – 70-yillarning oxiri va 80-yillarning boshlarida Jorj Lakoff, Ron Langaker va Len Talmining ishlarida boshlangan tabiiy tilni o'rganish usuli edi. U tilni axborotni tartibga solish, ishlov berish va uzatish vositasi sifatida ta'kidlaydi. (Geeraerts va Cuyckens, 2007). Til insonning o'ziga xos kognitiv qobiliyatidir, ammo lingvistik va nolingvistik bilimlarni saqlash va tiklash uchun javob beradigan intellektual jarayonlar bir xil. Kognitiv tilshunoslik tipik asosga ega bo'lgan til ahamiyati va tuzilishi bilan shug'ullanish uchun turli xil keng tarqalgan gipotetik usullarni o'z ichiga oladi. Til bilishning markaziy qismidir va u idrok etilishi kerak bo'lgan ijtimoiy, psixologik va informatsion elementlarning munosabatlarini aks ettiradi, konseptualizatsiya va aqliy qayta ishlash bo'yicha oqilona nuqtayi nazar hisoblanadi.

Munozara. Til muloqot vositasi lekin tilni o'rganish jarayonida har birimizda psixologik qiyinchiliklar bo'lishi tabiiy holat. Tilshunoslar, psixologlar, defektologlar, pedagoglar va boshqalar tilning tuzilishi, rivojlanishi va inson xatti-harakatining boshqa shakllaridagi funksiyasini tahlil qilish, tartibli va tartibsiz til qobiliyatlarini o'lchash texnikasi va vositalarini ishlab chiqish bilan shug'ullangan. O'tmishda bu fanlarning har biri o'zidan o'zi harakatlanishga moyil edi, boshqasida olib borilayotgan tadqiqotlar haqida ko'p xabardor bo'lmasdan yo'nalish fanlar paydo bo'lishiga sabab bo'ldi. So'nggi

paytlarda psixolingvistlar deb nomlanuvchi o'sib borayotgan tadqiqotchilar guruhi ushbu bir nechta ma'lumotlardan foydalanmoqda, fanlar bizga til jarayoni haqida ko'proq ma'lumot beradi. Maqolada ham biz ko'proq tilshunos olimlarning olib borgan nazariy va amaliy metodlari asosida ko'rib chiqdik. Shaxslaro munosabatga kirishishda avvalambor tilning anglashlik darajasi muhim va buning uchun biz chet tilida (o'qish, yozish, tinglash (tinglash) va gapirish)ni anglamog'imiz darkordir.

Metod. Til muloqot shakli ekan tilni tushunib yetish muhim, lekin ba'zan chet tillarni tinglab tushunish bizdan psixolingvistik qobiliyatni talab etadi. Tilga bo'lgan qiziqish kuchli bo'lishi, ba'zan biz bilgan tilimizni his qilishimiz va ongimizda uni tizimlashtirishimiz uchun bizda kuchli tafakkur shakllangan bo'lishi yoki tug'ma qobiliyat egasi bo'lishimiz shart.

Ma'lumki yillar mobaynida psixologlar tilning og'zaki bo'lmagan vazifalarni o'rganishga ta'siri ularda katta qiziqish uyg'otib kelmoqda. O'z navbatida, tilshunoslar ham tilni inson ongida shakllanishidan boshlab uning muloqot darajasigacha bo'lgan davrdagi o'zgarishlarning inson psixologiyasi bilan bog'liqligini o'rganib kelishmoqda. Bu boradagi tadqiqotlar natijasida yangi bir fan psixolingvistlar kabi olimlarning paydo bo'lishiga sabab bo'ldi. Nega aynan til rivojlanishi va psixologiya rivojlanishidagi yillar farqli degan savol barchamizni qiziqtirishi tabiiy hol albatta. Ammo tarixga nazar

tashlaganimizda psixologiyaning dastlabki fan sifatida rivojlangan davrlarga e'tibor bersak uning barcha fanlar bilan uzviy bog'liqligini anglab olishimiz qiyin emas edi. Tilshunoslikda uchrayotgan muammolar aynan psixologiya bilan bog'liqligini ko'plab olimlar tajribalari asoslab berdi. Biroq bugungi kunga kelib tilshunoslik va psixologiya ikkalasi uchun psixolingvistika yagona mexanizm ekanligini ta'kidlaydi (Kroft va Kruz, 2004).

Psixika – miya ishining bir qismi ekanligi qabul qilinadi va psixika esa shartli ravishda uchta asosiy Kognitiv komponent: **sezgirlik, xotira** va **ongning** aralashmasi sifatida belgilanadi. Til ong tomonidan yaratilgan, ammo so'zlar ifodalanganda, ular idrok qilinadigan joyda yana ongda paydo bo'ladi. Psixikadan tilga, so'ngra tildan ongga o'tish davri rekrussiv bo'lib, psixika tomonidan yaratilgan til yana psixikaga qaytadi. Aynan Kroft va Kruz tajribasiga tayanar ekanmiz, bu bitta tizim va turkumlashdir. Turkumlashtirish deganda olingan bilimlarni tartibga solish jarayoni tushuniladi, ya'ni yangi bilimlarni inson ongida mavjud bo'lgan ma'lum sarlavhalar bo'yicha taqsimlash va ko'pincha bu shaxs ona tili bo'lgan til toifalari bilan belgilanadi. Konseptualizatsiya bu – real yoki xayoliy olamning ba'zi bir hodisasining kognitiv xususiyatlari to'plamini (shu jumladan, toifali) aniqlash jarayoni bo'lib, ular odamga ushbu hodisa haqida biroz aniqlangan tushuncha va g'oyaga ega bo'lish, yodda tutish va yangi

ma'lumotlar bilan to'ldirish imkonini beradi va uni boshqa hodisalardan ajrata oladi.

Kognitiv tilshunoslik – til va ong o'rtasidagi munosabatlar muammolarini, dunyoni konseptuallashtirish va turkumlashtirishda tilning rolini, kognitiv jarayonlarda va inson tajribasini umumlashtirishda, insonning individual kognitiv qobiliyatlari bilan bog'liqligini, til va ularning o'zaro ta'siri shakllarini o'rganadigan tilshunoslik yo'nalishi.

Mashhur tilshunos olim Uorfel esa tilni tizim sifatida ko'rib chiqadi. U tilning (odamning ochiq ovoz signallari) boshqasiga munosabatini nazarda tutadi, uning ta'rifiga ko'ra tilning qo'llanilishini kiritish orqali tilning jihatlari aloqa jarayonida o'z ifodasini topadi. Bu muloqot jarayoni nima ishtirokidan qat'i nazar uning kelajakda chet tilidan kirib kelib o'zlashayotgan so'zlar natijasida so'zlarning o'zgarishi, oxir-oqibatda bu jarayon til o'zgarishiga olib kelishi, hattoki o'zlashgan so'zlarning bizning psixologiyamizga ham ta'siri haqida o'ylash tashvishlanishimiz kerakligini ko'rsatadi deydi tilshunos. Inson muloqoti bu vokal belgilarning jarayonidir, jo'natuvchidan qabul qiluvchiga uzatiladi.

Til murakkab mavzu bo'lsa ham, postulyatsion usul o'rganishni davom ettiradi "... chunki u bizni nima bo'lishidan qat'i nazar, aniq aytishga majbur qiladi, faraz qilish, bizning shartlarimizni aniqlash va qanday narsalar mustaqil ravishda mavjud bo'lishi mumkinligi va qanday narsalar o'zaro bog'liqligini hal qilishga o'rgatadi.

Ta'riflovchi tilshunoslikka ko'ra til tizimini ajratish mumkin ichki jihatdan ikkita asosiy darajaga bo'linadi: (1) tovush yoki fonologik tizim (fonetika-fonemik) va (2) grammatik tizim (morfemik va sintaksis). Tilning to'liq tavsifi ham hisobga olinishi kerak yani ikki darajali operatsion qoidalarni (til kodini) hisobga olish til tizimlari xabarlarini birlashtiradi. Berko va Braun (1960) bu darajalarning qisqacha tavsifini bergan, fonologik darajada tilning fonemalari va bu fonemalarning maqbul birikmalari sanab o'tgan. Grammatik darajada, odatda, ikkita bo'lim ko'rib chiqiladi. Morfologik daraja va tilning morfemalari, ularning kombinationsiyasi uchun, sintaktik darajada so'zlardan gap yasash qoidalari sanab o'tilgan. Asosan, an'anaviy til kodi ma'lum elementlarni o'z ichiga oladi:

1. Kodda uchraydigan fonemalar ketma-ketligini tartibga soluvchi fonemalar va qoidalar majmui.

2. Eng qisqa lingvistik elementlar sifatida belgilangan morfemalar majmui ma'no va kodda morfemalardan foydalanishni tartibga soluvchi qoidalar to'plami.

3. Sinflar va ketma-ketlikni tartibga soluvchi iboralar va qoidalar majmui koddagi belgilangan munosabatlarda uchraydigan so'zlar.

4. Kodeksdagi ruxsat etilgan jumlarlar tuzilishini tartibga soluvchi jumlarlar va qoidalar majmui. Warfel sakkizta alohida sifatni ko'rsatib, bizga batafsil ma'lumot beradi qaysi "nutq kodini belgilash".

Xulosa. Zamonaviy tilshunoslar bizga til tizimida katta modellarni taqdim etdilar. Tilning rivojlanishi til fanining bir tarmog'i sifatida mavjud emas edi. Yaqingacha tilshunoslar tomonidan o'rganilgan tarixiy manbalar va tajribalar shuni ko'rsatadiki, tilshunoslik fan sifatida ko'p tarmoqli hamda psixologiya bilan uzviy bog'liq bo'lgan fandır. Bundan oldin bolalar psixologlari bolalarda tilning me'yoriy rivojlanishiga oid ko'plab ma'lumotlar to'plashdi. Aynan ularning to'plagan ma'lumotlarini shuni ko'rsatadiki, yosh bolaning til o'rganish jarayonidagi jarayonlar bevosita psixologiya bilan aloqador.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Кубрякова Е.С. Об установках когнитивной науки и актуальных проблемах когнитивной лингвистики. / Вопросы когнитивной лингвистики. –2004, № 1. – С. 6–17.

2. Красных В.В. Строение языкового сознания: фрейм-структуры. // Когнитивная семантика. – Часть 1. – Тамбов, 2000. – С. 53–55.

3. Краткий словарь когнитивных терминов / Е.С. Кубрякова, В.З. Демьянков, Ю.Г. Панкрац, Л.Г. Лузина; под общ. ред. Е.С. Кубряковой. – М.: Филол. ф-т МГУ им. М.В. Ломоносова, 1996.

4. Крючкова Н.В. Лингвокультурное варьирование концептов. – Саратов, Науч. кн., 2005. – 164 с.
5. Adeyemi, S. B. (2012). Developing Critical Thinking Skills in Students: A Mandate for Higher Education in Nigeria. *European Journal of Educational Research*, 1(2), 155–161.
6. Белянин В.П. Психолингвистика. – М.: Флинта, 2016. – 415 с.
7. Леонтьев. А.А. *Язык, речь, речевая деятельность*. – М.: Просвещение, 1969. – 214 с.
8. Леонтьев А.А. Основы психолингвистике. Учебник для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Изд. центр «Академия». 2008. – 288 с.